УДК 355.292.3

Г.М. Дәүләтшин

ФРОНТ ҺӘМ ФӘН ЮЛЫН УЗГАН ГАЛИМНӘР

В статье дается обзор жизни и научной деятельности ученых-фронтовиков, трудившихся после Великой Отечественной войны в ИЯЛИ: Я. Абдуллина, Ш. Абилова, Б. Гиззата, А. Каримуллина, М. Мухарямова, И. Надирова, Г. Юсупова и др. Опираясь на источники разного характера и личные воспоминания, автор описывает боевой путь и военные подвиги своих коллег, воспроизводит их жизненный путь как выдающихся личностей и авторитетных научных деятелей, создает своеобразный коллективный портрет поколения ученых-фронтовиков. Очерчиваются основные направления их деятельности, устанавливается вклад каждого из них в татарскую гуманитарную науку, перечисляются знаковые труды, актуальные для исследователей по сей день.

Ключевые слова: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, Великая Отечественная война, ученые-фронтовики, татарская гуманитарная наука, воспоминания.

The article provides an overview of the life and scientific activities of front-line scientists who worked at the Institute of Language, Literature, and History after the Great Patriotic War: Ya. Abdullin, Sh. Abilov, B. Gizzat, A. Karimullin, I. Nadirov, M. Mukharjamov, Kh. Yusupov and others. Relying on various sources and personal recollections, the author describes the military path and feats of his colleagues, reproduces their life path as outstanding individuals and authoritative scientists and creates a collective portrait of the generation of front-line scholars. The main areas of their activity are outlined and each of them is credited with their contribution to Tatar humanitarian science. The article also lists notable works that are still relevant for researchers today.

Keywords: G. Ibragimov Institute of Language, Literature, and History, Great Patriotic War, front-line scholars, Tatar humanitarian science, memoirs.

(Дәвамы. Башы журналның 2 нче санында)

Илбарис Нурислам улы Надиров (1925–2009). Танылган фольклорчы, Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, ТАССРның атказанган мәдәният хезмәткәре (1985) Надиров Илбарис Нурисламович 1925 елның 15 апрелендә Әлмәт районының Яңа Нәдер авылында туа. Мәктәпне тәмамлагач, Ютазы районында Халык хуҗалыгын исәпкә алу оешмасында инспектор булып эшли. Аннан соң комсомол путёвкасы белән Уфаның авиация институтына укырга керә. 1943 елны студент Илбарисны Чкалов өлкәсенең Колтубанка авылына снайперлар мәктәбенә җибәрәләр, аннан яшь егет фронтка китә. Институтның башка сугыш ветераннары кебек үк И. Надиров көндәлек язып бара, шигырьләр иҗат итә. Мәсәлән, снайперлар мәктәбендәге хәлләрне ул болай тасвирлый: «16 январь, 1944. Без укырга тиеш снайперлар мәктәбе тирә-якка унар чакрымга

сузылган кара урман эчендә таралып утырган булып чыкты. Аны лагерь дип йөртәләр. Монда "тимер" тәртипкә, уставка буйсынып яшәргә туры килә. Нормасыз ашарга, приказсыз яшәргә күнеккән авыл малайлары биредә ябыгып беттеләр. Ни өчен дисәң, тамак туймый, көненә сигезәр сәгать занятиедә йөрү, суык кырда окоп казу, "һөҗүмгә" барулар бик ардыра. Шуңа күрә курсантлар столовойда комсызланып ашарга тотыналар, берничә минуттан өстәлдә берни калмый. Җитмәсә, кышы да яман салкын башланды. "Строевая подготовка", "Тактика" дип аталган занятиеләргә "Заготовка дров" өстәлде. Лагерьга, землянкаларга, кухняга, пекарняга без баштарак өч-дүрт чакрымдагы урманнан җилкәләргә салып утын ташыдык, аннары безне ун-унике чакрымга куа башладылар... Биш минутта киенеп, стройга чыгып басарга кирәк. Соңга калсаң, төнлә идән юарга җибәрәләр. Лагерьда кая карама – соры шинельле солдатлар, кая карама – команда тавышы. Столовойга җыр белән, занятиегә җыр белән, әгәр җырламасаң, көчләп йөгертәләр. Бер чакрым булыр. Монда кино да, музыка да, китаплар да юк. Хәрби белем бирәләр, тик элек алган белемнәрең юкка чыга. Нишлисең, аяусыз сугыш бара, буйсынмыйча булмый...»

И. Надиров 1944 елның августыннан сугыш ахырына кадәр Балтыйк буе фронтында сугыша. Ике тапкыр яралана. Җиңүне радиотелеграфист буларак үзйөрешле артиллерия полкында каршылый. Әмма Ютазы районы Алматы авылында яшәгән ата-аналары янына 1948 елда гына кайтып җитә. Ул 1948–1953 елларда Казан университетының татар филологиясе бүлегендә белем ала. Аны «кызыл диплом» белән тәмамлап, СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтында «фольклористика» белгечлеге буенча аспирантурада укый. 1956 елдан ул институтта башта фәнни хезмәткәр, аннан гыйльми сәркатиб, директор урынбасары булып эшли. Ә инде 1972–1990 елларда халык иҗаты бүлеген җитәкли. Баштагы чорда бу бүлектә фольклорчылар белән беррәттән сәнгать белгечләре дә эшлиләр. Бүлектә эшчән, дустанә атмосфера хөкем сөрә. Илбарис абый ерак төбәкләргә күп кенә фольклор экспедицияләре оештыра. Тупланган материал Илбарис Нурислам улы җитәкчелегендә төзелгән 12 томлы «Татар халык иҗаты» җыелмасы өчен күп яктан нигез булды.

И. Надиров үз татар фольклоры мәктәбен булдырган Хәмит Ярми җитәкчелегендә «Бөек Ватан сугышы чорында татар халык иҗаты» дигән темага диссертация яклый. Аның 1961 елда «Халык һәм җыр: Бөек Ватан сугышында татар халык поэтик иҗаты» исемле монографиясе дә басылып чыга. Бу хезмәт Бөек Ватан сугышы елларында татар халык иҗаты әсәрләрен җыю, туплау һәм өйрәнү өлкәсендә беренче җитди фәнни адым булды. Шуның белән бергә галим-фронтовик җиңүдә халык иҗаты, аеруча җыр жанрының да зур урын тотканын билгеләп үтәргә теләде.

Матбугатта аның бу темага багышланган бик күп мәкаләләре басылды. Аларда совет чорында татар фольклорының яңа жанрлары

туу, аларның үзенчәлекләре ачып салынды. И. Надировның 1965 елда басылып чыккан «Татар халык җырлары» китабына Татарстанннан читтә яшәгән татарларның әлегә фәндә билгеле булмаган авыз иҗаты әсәрләре дә күпләп кертелгән иде.

И. Надиров төзегән «Кыска җырлар (дүртьюллыклар)» (1976), «Йола һәм уен җырлары» (1980), «Тарихи һәм лирик җырлар» (1988) татар фольклорының алтын фондына керделәр. Исемнәреннән үк күренгәнчә, автор җырларны төрле тематикага бүлеп, татар халкы рухи мәдәниятенең төрле өлкәләре белән аерылгысыз бәйләп өйрәнде. И. Надировның үз сүзләре белән әйткәндә, бездә «халыкның ата-бабадан килгән гореф-гадәтләре, гаилә бәйрәмнәре белән бәйле йола поэзиясе» дә, «күңел ачулар, уеннар, биюләр белән тыгыз үрелештә торучы уен җырлары, бию такмаклары» да, «кеше күңелендәге иң тирән кичерешләрне, хисләр хәрәкәтен энҗе кебек бергә тезеп, шигъри бөтенлектә һәм үзара бәйләнештә чагылдыручы озын лирик җырлар да бар».

И. Надировның биш дистә елга якын сузылган хезмәт юлы турында сөйләгәндә, аның Идел-Урал төбәгендәге автономияле республикаларны һәм өлкәләрне аркылыга-буйга гизеп, халык авызыннан меңләгән җырлар, бәетләр, әкиятләр, мәзәкләр, мәкальләр язып алуын; Мәскәү, Ленинград, Казан, Тбилиси, Ташкент, Кишинёв һ. б. шәһәрләрдә уздырылган бөтенсоюз фольклор киңәшмәләрендә проблемалы докладлар белен катнашуын, фәнни-оештыру эшләренә, яшь белгечләр әзерләүгә зур көч куюын әйтми калу мөмкин түгел. Галим фәнни редакторы булган 13 томлы «Татар халык иҗаты» хезмәте Татарстан Республикасының Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек булды. И.Н. Надировның күпкырлы, нәтиҗәле эшчәнлеге тиешенчә бәяләнеп, аңа «Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре» исеме дә бирелде.

И. Надировның чит илләрдә яшәүче милләтәшләребез белән тыгыз мөнәсәбәт урнаштыру өлкәсендәге эшчәнлеге дә зур игътибарга лаек. Ул, Финляндиягә барып, татар артистлары һәм галимнәренең биредә яшәүче татарлар белән эшлекле очрашуын оештырды. Финляндиядә яшәүче татарларның күренекле шәхесләре турында күпләгән мәкаләләр бастырды. Институтта гына түгел, Казан зыялылары арасында ул зур абруйга ия галим иде.

Шакирҗан Шиһабетдин улы Абилов (1915–2004) – татар әдәбияты белгече, текстолог. Ул 1915 елның 31 августында Чиләбе өлкәсенең Коншак районы Яңавыл (Бәгәрәктамак) авылында күп балалы гаиләдә туа. Алтынчы сыйныфны тәмамлагач, Свердловск шәһәре татар-башкорт рабфагында укый. 1934–1938 елларны Шакир Абилов Оренбург педагогика институтының татар филологиясе бүлегендә белем ала. Шакир ага үзе сөйләвенчә, Оренбург пединститутында аларны, үз мөгаллимнәреннән тыш, Казаннан Г. Нигъмәти, М. Майлин, В. Хангильдин, С. Байков, Л. Җәләй, Х. Бәдигый кебек күренекле галимнәр дә килеп укыта. Институтта уку елларында Ш. Абилов берара

«Оренбург коммунисты» газетасында да эшләп ала, биредә үзенең шигырьләрен һәм «Габдулла Тукай һәм халык авыз иҗаты» дигән күләмле мәкаләсен дә бастыра; редакция каршындагы әдәби-иҗат түгәрәгендә актив катнаша; бер еллап өлкә радиосында татарча тапшырулар да алып бара [8]. Институттан соң ул Актаныш мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшли.

Ә 1940 елда Шакир Абиловны армия хезмәтенә алалар. Бөек Ватан сугышының беренче көннәреннән (25 июнендә) аны фронтка җибәрәләр. Днепр һәм Дон буйлары, Сталинград, Белоруссия, Варшау, Берлин – болар бар да Шакир ага үткән урыннар. Ул сугышчы һәм офицер, штаб һәм политидарә хезмәткәре дә, хәрби журналист та була. Әүвәл – «Красная Армия», 1944 елдан, Гадел Кутуй, Гариф Галиев, Ибраһим Гази белән берлектә, «Кызыл Армия» исемле фронт газеталарында эшли. Биредә язучы Гадел Кутуй белән очраша. Алар, бергәләп, ике-өч газета чыгаралар. Язучыны соңгы күрүчеләрнең берсе дә Шакир Абилов була. Сталинград операциясе вакытында политрук Ш. Абилов контузияләнә. 1943 елда ул кабат сафка кайта.

Ш. Абилов сугышны Сталинградтан алып Берлинга кадәр уза, орден-медальләр белән бүләкләнә. 6 бертуганының өчесе Бөек Ватан сугышында ятып кала, берсе фин сугышыннан инвалид булып кайта. Ш. Абилов сугыштан соң да хезмәттәшләре-язучылар белән элемтәдә тора.

Майор Ш. Абилов армиядән туган ягы Уралга 1946 елда гына кайта. Дүрт ел Каменец-Уральск шәһәрендәге һөнәри училищеда директор урынбасары вазифасын башкара. 1951–1955 елларда туган районында урта мәктәп директоры, район мәгариф бүлеге мөдире булып эшли. Ниһаять, дөньяның ачысын-төчесен күргән, дүрт балалы, 40 яшьлек Шакир Абилов 1955 елда Тел, әдәбият һәм тарих институтына аспирантурага керә һәм 1958–1986 елларда биредә үк эшли дә. Торырга даими урыны, гаиләне карарга һәм туендырырга тиешле мөмкинлекләре булмауга да карамастан, ул әдәбият, фән дөньясына чума, күпләгән чыганакларны, язма истәлекләрне өйрәнеп, күренекле әдәбият галиме һәм тәнкыйтьче Гали Халит җитәкчелегендә Казан ханлыгы чоры шагыйре Мөхәммәдьяр хакында кандидатлык диссертациясен төгәлли һәм аны 1960 елда уңышлы гына яклый. Шакир ага калган тормышын фән дөньясы белән бәйли.

1997 елда шагыйрь әсәрләренең тулы, гыйльми, бер үк вакытта үтемле, популяр да булган яңа бер басмасы дөнья күрде. Биредә Мөхәммәдьяр әсәрләренең (өчесенең дә) тәнкыйди тексты, хәзерге телгә әдәби тәрҗемәләре, гаять бай эчтәлекле кереш мәкалә (6–31 б.), «Аңлатмалар», шагыйрь турында «Библиография» (60 исемдә) урнаштырылган.

Мәгълүм ки, 1997 елның августында ЮНЕСКО карары белән Татарстанда гына түгел, гомумән татар дөньясында Мөхәммәдьярның тууына 500 ел тулу киң күләмдә билгеләп үтелде, төрле чаралар үткәрелде. Шушы уңай белән Г. Камал исемендәге Татар дәүләт

академия театры бинасында тантаналы кичә булды. Бөек шагыйрь юбилеен әзерләүдә, иҗатын халыкка җиткерүдә башлап йөрүче һәм төп йөкне тартучы фронтовик Шакир ага Абилов булды. Гомумән, ул гомеренең ахырына кадәр Мөхәммәдьярдан аерылмады. Урта гасыр татар әдәбиятының 1999 елда русча нәшер ителгән басмасында, мәсәлән, аның бу шагыйрь турында бик саллы эчтәлекле мәкаләсе бар. Бу мөхтәрәм галимнең күпьеллык эзләнүләре нәтиҗәсендә Мөхәммәдьяр киң катлау укучыларга яхшы таныш, рухи тормышыбызда лаеклы урын алды, аның әсәрләре антологияләргә, дәреслек-хрестоматияләргә кертелде.

Ш. Абилов – борынгы һәм Урта гасырлар татар әдәбиятын өйрәнүче, тел белеме, тарих, археография, текстология, дин белеме буенча белемгә ия булган һәм гарәп, фарсы, төрек телләрен белгән кеше. Ул шулай ук Урта гасырлар әдәбиятын, Харәзми, Мәхмүт Болгари, Хисам Кятиб, Мәүла Колый иҗатын тикшергән, XVII гасыр әдәби-тарихи әсәрләрен өйрәнгән һәм археографик экспедицияләрдә катнашкан.

Ш. Абилов, борынгы һәм Урта гасырлар әдәбиятына багышланган 1 нче томның яртысыннан күбрәген әзерләп, татар әдәбиятының күптомлы тарихы авторларының берсе була. Автор аерым язучы-шагыйрьләрдән (Кол Гали, Харәзми, Мәхмүд бине Гали, Хисам Кятиб, Мөхәммәдьяр) тыш, Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы чорын тасвирлаган. Күп кенә яңа табышларны үзенә туплаган хезмәтнең әдәби, мәдәни мохитләргә багышланган бүлекләре дә бик әһәмиятле.

Ш.Ш. Абилов шулай ук әдәби элемтәләргә, аерым алганда, татар әдәбиятының Көнчыгыш классиклары белән үзара бәйләнешенә дә игътибар итте. Аның XIX–XX гасыр әдәбияты буенча тикшеренүләре, шул исәптән Акмулла, Г. Тукай, Г. Кутуй һ. б. иҗатына, тормышына багышланган хезмәтләре бүген дә игътибарга лаек.

Рашат Габдерәшит улы Гайнанов (1925–1990) – татар әдәбияты белгече, текстолог.

1925 елның 27 октябрендә Башкортстан АССРның Салават районы Нәсибаш авылында ишле гаиләдә туа. Ул – яшьлекләрен сугыш уты кисеп үткән, сугыштан соңгы ачлык, ялангачлык, җимереклекне күргән буыннан. Мәктәптә үк стена газетасына, аннан район газетасына шигырьләр, мәкаләләр яза башлый. Хыялы – Казан университетының татар бүлегенә укырга керү була. Әмма кулына аттестат алу белән, аны 1943 елда сугышка җибәрәләр. Апасы Мөкатдәсә дә сугышка алына. Икенче гвардия армиясендә яшь сугышчыны башта автоматчы итеп билгелиләр, аннары, яңа җирләргә тиз ияләшүен күреп, разведкага күчерәләр. Донбасс, Амбросиевка станциясе янындагы сугышларда каты яралана. 18 яше дә тулмаган егет сугыштан култык таякларына таянып кайта. Күкрәгендә 2 нче дәрәҗә Ватан сугышы ордены, медальләр. Сугыш ялалары да төзәлеп җитмәгән Р. Гайнановка туган авылында авыл советы секретаре эшен тапшыралар.

Сугыш беткәч, ул Казан дәүләт университетына укырга керә. Студент чорыннан башлап 1952–1965 елларга кадәр «Совет Татарстаны»,

«Яшь сталинчы», «Азат хатын», «Татарстан коммунисты» газета-журналларында эшли. Габдулла Тукай, Фатих Әмирхан, Һади Такташ, Муса Җәлил, Галимҗан Ибраһимов, Фатих Кәрими, Гадел Кутуй, Нәкый Исәнбәт, Заһидә Бурнашева һ. б. иҗатлары турында фәнни мәкаләләр яза. Рашатны әйдәп баручы әдәбият белгече, зур абруйлы галим Хатип Госман университетка аспирантурага чакыра. Бу дәвердә Фатих Әмирхан иҗатына, тормышына тискәре мөнәсәбәт булуга карамастан, ул классик әдипнең әдәби-эстетик карашларын өйрәнү белән шөгыльләнә. Архивларда эшли, язучының тормышы һәм иҗаты турында күп мәгълүмат туплый, мәкаләләр яза.

1965–1986 елларда Р. Гайнанов СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында, 1986–1990 елларда Казан университетының татар халкы тарихы кафедрасының фәнни тикшеренү археография лабораториясендә эшли.

Галим үзенең фәнни гомеренең күп өлешен Габдулла Тукай иҗатын өйрәнүгә, аның әдәби-публицистик мирасын туплауга, шагыйрь иҗатын чагылдырган XX гасыр башы матбугатына җентекле анализ ясауга багышлый. Шулай итеп, ул бөек шагыйрьнең иҗатын махсус өйрәнүгә керешкән башка галимнәрнең фәнни хезмәтләре өчен ныклы системалаштырылган нигез әзерли. Г. Тукайның дүрт (1975–1977) һәм биш (1985–1986) томлы әсәрләр җыентыгы басылып чыга. Аларда Р. Гайнанов әдипнең башка басмаларда булмаган 120 дән артык әсәрен урнаштыра. Җентекле тикшеренүләрдән соң, элекке томнарга кертелгән, әмма Тукайга нисбәтле булмаган әсәрләрне төшереп калдыра.

Томнар хакында фикер алышуда халык шагыйре Сибгат Хәким: «Шатландым һәм әрнедем. Соң булса да табылуына шатландым... Мин инде Тукай өйрәнелеп бетте, иҗаты буенча диссертацияләр язылып бетте, шагыйрь үзенә җитәрлек фән докторлары әзерләде, дип йөри идем. Артык ышанганмын», – дигән иде.

М. Мәһдиевнең Рашат Гайнанов башкарган титаник эшчәнлекне күздә тотып: «Тукайның бу басма томнарын мин арткы яктан укый башладым. Искәрмәләрдән... Никадәр информация, мәгълүмат. Безнең дә китапларны шундый җентекле комментарийлар белән чыгарсалар, һәр язучыга чиксез зур бәхет булыр иде», – дигән сүзләре генә дә бик күп нәрсә турында сөйли. Н. Исәнбәт: «...Рашаттан башка Тукай буенча белемлерәк кешене күрмим бүгенгесе көндә. Системалы итеп эшли белә, аңлашылып тора, җыйган материаллары да бихисап», – дип белдерде.

Ф. Урманчеев: «Һәрбер әсәрнең кайчан һәм нинди шартларда язылуы, беренче тапкыр кайда басылуы, шагыйрьнең кайсы күптомлыгына кертелүе турында искәрмәләр бай мәгълүмат бирәләр. Еш кына алар шагыйрь әсәреннән берничә тапкыр зуррак булып чыгалар», – дип искәртә.

Гомумән, Рашат аганы үзе исән вакытта ук «аяклы энциклопедия» дип йөрткәннәр. Бер кечкенә мәгълүматны фәнни яктан раслау

өчен дә, ул уннарча газета-журналны, архив материалларын, хат-истәлекләрне һ. б. анализлаган.

Р. Гайнанов 30 нчы елларда репрессияләнеп, әле генә акланган күренекле тарихчы һәм язучы Г. Гобәйдуллинның хикәяләр җыентыгын (1958) төзи, шагыйрь Н. Думавиның шигырьләр һәм поэмалар җыентыгын (1960) текстологик әзерләүдә катнаша (комментарийлар, искәрмәләр яза).

Галим Галимҗан Ибраһимовның күптомлы әсәрләр җыентыгын әзерләүгә зур өлеш кертә. Әдәби, тәнкыйди һәм публицистик мәкаләләрне үз эченә алган беренче алты том (1974–1986) Р. Гайнанов тарафыннан әзерләнә.

Галим классикларның әсәрләрен төзүнең, искәрмә-аңлатмалар бирүнең иң уңышлы системасын – фәнни концепциясен төзеп калдырды.

Р. Гайнанов Р. Мәрданов һәм Ф. Шәкүров белән авторлыкта, XX гасыр башы вакытлы матбугаты турындагы материаллар нигезендә, «Татар вакыты матбугаты (1905–1924)» дигән библиографик күрсәткеч төзи. Хезмәтнең нигезен Р. Гайнановның студент елларыннан ук туплый башланган «хикмәтле картотекасы» тәшкил итә. Анда 800 гә якын шәхес турында мәгълүмат бар.

Р. Гайнанов XX гасыр башы татар язучылары һәм мәгърифәтчеләренең алфавит белешмәлеге өчен сүзлек төзи (1900–1917). Шушы кулъязма сүзлек нигезендә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында 2005 елда Г. Ибраһимовның библиографик сүзлеге басылып чыга.

Галим тәрҗемә өлкәсендә дә актив эшли. Ул В. Осееваның «Васек Трубачев һәм аның иптәшләре» (1953), М. Твенның «Принц һәм хәерче», К. Станюковичның «Максимка» һ. б. әсәрләрен тәрҗемә итеп бастырып чыгара.

Фазыл Салих улы Фәсиев (1925–2016) 1925 елның 18 октябрендә Азнакай районы Әсәй авылында укытучы гаиләсендә туа. Урта белемне Шөгер урта мәктәбендә ала. 1943 елның гыйнварында армиягә алына, 1943 елның июнендә Житомир хәрби-һава училищесында курсант була. Ф. Фәсиев, 10 нчы гвардия һава-десант бригадасы укчысы, 1944 елның февраленнән 301 нче Кутузов орденлы гвардия укчы полкы, 100 гвардия укчы дивизия укчысы буларак, Карелия фронтындагы һөҗүмдә (1944 елның 20–27 июне) катнаша. Бу сугышта яралана.

1945 елның 8 августында ул, яралануы сәбәпле, армия сафларыннан чыгарыла. II дәрәҗә Ватан сугышы ордены кавалеры, күп кенә медальләр белән бүләкләнә.

Ф. Фәсиев – укытучылар династиясен дәвам итүче. Аның нәселе атаклы татар дин белгече, фәлсәфәче, язучы һәм мәгърифәтче Габдерәхим Утыз Имәнинең якын туганнарыннан башлана.

Гаилә-ыру традициясен дәвам итеп, Фазыл Салих улы 1945 елның октябрендә Казан дәүләт университетының тарих-филология

факультетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. Аны тәмамлагач, СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы каршындагы аспирантурада белем ала. 1952 елның апреленнән ул – ТАССР радиомәгълүмат комитеты хәбәрчесе; 1952 елның сентябреннән – Казан фельдшер-акушерлык мәктәбендә татар теле укытучысы; 1955 елның сентябреннән – СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институты өлкән лаборанты; 1956 елның апреленнән – кече фәнни хезмәткәр. 1961 елда «Татар әдәби телендә терминнар ясау ысуллары» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый.

Берара, 1964–1965 елларда Ф. Фәсиев Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе кафедрасында доцент вазифасында эшли. 1965 елның 31 декабреннән ул янәдән Тел, әдәбият һәм тарих институтына кече фәнни хезмәткәр итеп алына. Биредә ул 1968 елдан алып 1986 елга кадәр өлкән фәнни хезмәткәр булып эшли.

Тюркологиядә Ф. Фәсиев лексикограф буларак та билгеле. Әле фән юлына яңа аяк баскан галимнең 1958 елда «Лексикологический вопросник по сбору слов для толкового словаря татарского языка» (Казан, 1958) дигән китабы дөнья күрә. Бу хезмәт татар теленең бөтен лексик байлыгын бербөтен итеп җыярга мөмкинлек бирә торган итеп төзелгән.

Ф. Фәсиев – «Татар-рус сүзлеге»н төзүчеләрнең берсе (М., 1966) һәм, моннан тыш, сүзлек ахырында «Татар грамматикасы буенча кыскача белешмә»не дә ул язган. Бу калын һәм җентекләп язылган белешмәдә Ф. Фәсиев татар теле грамматик төзелешенең төп үзенчәлекләрен ача, фонетика, графика, морфология һәм синтаксис мәсьәләләре дә читтә калмый. Галим шулай ук татар теленең өч төп (урта, көнбатыш һәм көнчыгыш) диалектына хас үзенчәлекләрне анализлый. Шул ук вакытта теоретик сорауларны да мисаллар белән раслый.

Ф. Фәсиевнең турыдан-туры катнашында «Татар теленең орфографик сузлеге» (1983) әзерләнә, ул берничә тапкыр яңадан басылып чыгып, меңләгән укучыларның өстәл китабына әверелде.

Аның хезмәтләре борынгы язма истәлекләр текстологиясенә, тарихи документлар – Пугачёв хәрәкәте актларына, тарихи ономастика һәм география лексикологиясенә һәм лесикографиясенә, терминологиягә карый.

1969 елда Ф. Фәсиевнең «Основы терминологии татарского языка» монографиясе дөнья күрә. Хезмәт фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан терминологияне өйрәнүдә яңа сүз буларак кабул ителә.

1982 елда галимнең «Старотатарская деловая письменность XVIII века» исемле тагын бер монографиясе дөнья күрә. Биредә Пугачёв җитәкчелегендәге крестьяннар сугышының төрле документлары, хатлары һәм өндәмәләре җыелган һәм тирән анализланган. Иске татар телендә язылган бу документларның күбесе автор тарафыннан беренче мәртәбә фәнни әйләнешкә кертелә. Шул ук вакытта документларның текстлары кириллицада заманча транскрипциядә һәм авторның русча тәрҗемәсендә бирелгән. Барлык текстлар, шул исәптән

тәрҗемәләр дә, шәрехләнгән, тәфсилле лингвистик искәрмәләр белән тулыландырылган.

Шулай да киң җәмәгатьчелек күренекле галим Ф. Фәсиевне Кол Галинең иске татар шигъри һәйкәле «Кыйссаи Йосыф» китабы аша белә. Галим поэманың дистәләгән фотокопиясен һәм кулъязма версияләрен җыйган һәм җентекләп өйрәнгән. Алар чагыштыру анализы һәм җыелма кануный текстны булдыру өчен нигез булып хезмәт иткән. Монда автор текстның гарәп шрифтыннан кириллицага транскрипциясен китерә, кереш сүз, искәрмәләр яза, шулай ук поэма исемлеген (160 тан артык кулъязма) тәкъдим итә. Татар теленә тәрҗемә Фазыл аганың хатыны, үзе дә күренекле тюрколог, университет укытучысы Алмазия Хаҗи кызы Нуриева белән берлектә алып барыла. Эшчәнлекнең фәнни нәтиҗәсе буларак XIII йөз татар шагыйренең әсәре дөнья күрә. Бу хезмәтнең басылып чыгуы татар мәдәниятендә зур бер вакыйга булды.

Моннан тыш, ул – татар теле һәм халкының формалашуы һәм үсеше турында тел секторының күмәк җыентыкларында басылган дистәләгән теоретик мәкаләләрнең дә авторы.

Ф. Фәсиев А. Нуриева белән берлектә татар мәктәпләре өчен дәреслекләр, гимназияләр һәм педучилищелар өчен программалар төзеде.

Галим редактор буларак та билгеле. Аның фәнни редакциясендә 4 томлы «Русско-татарский словарь» (Казан, 1955–1959), Латыйф Җәләйнең «Татар теленең тарихи морфологиясе (Очерклар)» (Казан, 2000) хезмәтләре дөнья күрде.

Фронтовик галим Ф. Фәсиев үзенең хезмәтләре белән татар тел белемен һәм тулаем төрки тел белемен үстерүгә зур өлеш кертте.

Каюм Сабир улы Сабиров (1922–1979) 1922 елның 5 ноябрендә ТАССРның Яшел Үзән районы Бишнә авылында туа. Урта мәктәпне тәмамлагач, ул Казан дәүләт педагогика институтының тарих-филология факультетына укырга керә. Бөек Ватан сугышы башлангач, фронтка чакырыла. Аны Саратов өлкәсенә эвакуацияләнгән Киев артиллерия училищесына җибәрәләр. Лейтенант дәрәҗәсен алгач, К. Сабиров 1942 елның кышында Көньяк фронтка юнәлә. Алга таба Дала һәм 2 нче Белоруссия фронтларында сугыша. Тамань ярымутравын, Краснодар, Киев, Варшава шәһәрләрен азат итү һәм Берлинны алу өчен барган сугышларда катнаша. Киевны немец-фашист илбасарларыннан азат иткәндә күрсәткән батырлыклары өчен Кызыл Йолдыз ордены белән, ә Варшаваны азат иткән һәм Берлинны алган өчен I һәм II дәрәҗә Ватан сугышы орденнары һәм күп кенә медальләр белән бүләкләнә.

Сугыш тәмамланганнан соң, К. Сабиров югарыда аталган институтта укуын дәвам итә. 1950 елда СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтына эшкә керә.

1956 елда К. Сабировның «Татар телендә тыныш билгеләре» дигән монографиясе басылып чыга. Хезмәт галимнең диссертация

эшенең нигезен тәшкил итә. 1957 елда «Татар телен пунктуацияләү нигезләре» темасына кандидатлык диссертациясе яклый. 2017 елда бу хезмәт яңадан басылып чыга. 1963 елда «Татар теленең пунктуация кагыйдәләре» исемле икенче китабы да дөнья күрә. Әлеге хезмәтләрендә автор татар телен пунктуацияләү мәсьәләләрен җентекләп тикшерә.

Галим татар тел белеменең барлык өлкәләрендә дә: пунктуация, лексикология, фонетика, фразеология, морфология, синтаксис һәм татар теле тарихы юнәлешендә нәтиҗәле эшли.

1965 елда басылган «Хәзерге татар әдәби теле» исемле күмәк монографиясендә К. Сабировның «Кереш сүз» һәм «Лексикология» бүлекләре бар. «Татар теленең лекцикологиясе» хезмәте югары уку йортлары өчен татар (1966) һәм рус (1969) телләрендәге «Хәзерге татар әдәби теле» дәреслегенә бүлек буларак кертелгән. Әлеге монография бүген дә үзенең актуальлеген югалтмый.

Галим фәнни эшчәнлеге дәвамында татар тел белеменең төрле аспектларына багышланган дистәләгән фәнни мәкаләләр бастырып чыгарды. Ул шулай ук татар вакытлы матбугаты теленә дә зур игътибар бирде.

К. Сабиров лексикография өлкәсендә дә эшли, сүзлекләр төзүдә дә катнаша. 4 томлы «Рус-татар сүзлеге»нең өченче томы редколлегиясе составында була (Казан, 1958).

1984 елда «Русский язык» нәшриятында басылган «Русско-татарский словарь»да К. Сабиров – күп кенә сүзлек мәкаләләре авторы (М., 1984). Бу сүзлек өч тапкыр яңадан басылып чыкты. Ул өч томлы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»н редакцияләүдә катнаша (1977–1981).

К. Сабиров талантлы педагог та иде. Берничә ел дәвамында галим Казан педагогика институтында укытты. Ул искиткеч галим генә түгел, ярдәмчел кеше дә, гадәттән тыш шәхес тә иде.

Рәфкать Бәдретдин улы Яхин (1908–1983) 1908 елда Арча районы Сеҗе авылында династияле укытучылар гаиләсендә туган. Мәктәпне тәмамлаганнан соң Р.Б. Яхин Иске Мичән (хәзер Саба районы), Югары Утар башлангыч, җидееллык Яңа Сала мәктәпләрендә укытучы, укыту бүлеге мөдире булып эшли. Эштән аерылмыйча башта Арча педучилищесын (хәзер Г. Тукай исемендәге педагогика көллияте), аннары Казан укытучылар институтын тәмамлый. Татар теле һәм әдәбияты укыта.

Р. Яхин Туган илен немец фашистларыннан саклау өчен 1942 елда Арчадан фронтка китә, рядовой, аннары ефрейтор дәрәҗәсендә Курскидан Берлинга кадәр авыр сугыш юлы уза. Белоруссия өлкәсе үзәге Мозырь шәһәрен, Калинковичи тимер юл узелын, Польша, Германия шәһәрләрен азат итүдә, Берлинны алуда катнаша. Батырлыклары өчен II һәм III дәрәҗә Дан орденнары, медальләр белән бүләкләнә, командование тарафыннан аңа күпләгән рәхмәтләр җиткерелә. Аларның кайберләрен укып узыйк. Тулырак аңлар өчен,

без аларны документтагыча рус телендә бирәбез: «за героические действия... при прорыве обороны немцев на западном берегу Вислы, южнее Варшавы», «...при преходе границы Германии западнее и северо-западнее города Познани и вторжения в пределы немецкой Померании», «...при развитии успешного наступления и овладение городами Бельгард, Трептов, Грайфенберг, Гюльцов, Штепениту и Массов», «...за завершение окружения Берлина и за овладение городами: Науен, Эльшталь, Рорберг», «...за овладение столицей Германии». Батыр сугышчы Р. Яхинга бирелгән һәм бүгенге көнгә кадәр сакланган бу хатлар – 13. Моннан тыш Р.Б. Яхинга мөнәсәбәтле «...за отличное знание материальной части артиллерии, умелое применение ее в бою, а также за образцовое содержание, уход и сбережение» дигән юллар булган һәм шуның өчен аның «Отличный артиллерист» күкрәк билгесе белән бүләкләнүе дә мәгълүм. Аның тубының номеры да билгеле – 1171. Р. Яхин үзе дошман снарядлары ярчыкларыннан 8 тапкыр яралана.

Яралы Р. Яхин үз профессиясен сагынып кайта. Казанның 12 нче мәктәбендә эшли, аннан соң туган ягындагы Урта Сәрдә җидееллык мәктәбендә укыта. Монда ул «Хезмәттәге батырлыгы өчен» медале белән бүләкләнә.

1959–1968 елларда Рәфкать (документларда да, коллегалары да аның исемен төрлечә: я Рифкать, я Рәфкать дип атыйлар) Тел, әдәбият һәм тарих институтының тел бүлегендә өлкән лаборант булып эшли. Аның татар теле һәм әдәбияты укытучысы булу тәҗрибәсе монда да бик кирәкле булып чыга. Ул В.Н. Хангильдинның атаклы «Татар теле грамматикасы»н (Казан, 1959) кабат бастыру эшендә катнаша.

Ул коллективта искиткеч тыйнаклыгы белән беррәттән гаҗәеп тырышлыгы, намуслылыгы, игелеклеге белән аерылып тора. Хезмәттәшләренә сокланып, зур хөрмәт белән карый. Ул үзе турында сөйләргә яратмый. «Укыттым, Кызыл армиядә булдым», дию белән чикләнә. Күп нәрсәләрне без аның вафатыннан соң гына белдек. 1985 елның 9 маенда Институттагы «Фикер» стена газетасының Җиңү көненә багышланган санында күренекле текстолог Лена Рашат кызы Гайнанованың рус телендә «Боец Яхин» исемле мәкаләсе чыкты. Үтә тыйнак, күзгә бәрелеп тормаган шәхес турында архив материаллары нигезендә язылган әлеге мәкаләдә өлкән лаборантның данлы, гаҗәеп кеше булуы ачыла. Хезмәттәшләрен бу шаккатырды, күп уйлануларга этәрде. Р. Яхин турындагы бу язма да тулаем Лена Гайнанова мәкаләсенә, киңәшләренә нигезләнеп язылды. Ул Рәфкать Бәдретдин улына кагылышлы документларны, фотоларны безнең Язма мирас үзәгенә тапшырган. Шундый үзенчәлекле, тырыш, үтә тыйнак, шул вакытта батыр кешебезне ачкан өчен аңа зур рәхмәт.

Бөек Ватан сугышы ветераннары белән бергә эшләгән елларга инде 40–50 еллап вакыт үткән. Вакытында алар турында истәлекләремне дә язып бармаганмын. Күп нәрсә хәтердән юылган. Шуңа карамастан, алар, ул вакыттагы яшьрәк буынга – безгә – үзләре

дә сизмичә тырышлык, намуслылык, тыйнаклылык, шул ук вакытта үз-үзеңә ышану тәрбиясе биргәннәр. Ветераннарыбызның бүген берсе дә исән түгел инде. Әмма алар безнең хәтеребездә, омтылышларыбызда әле дә яшиләр.

Әдәбият

1. Они вернулись с Победой. Советский район г. Казань. Т. 2. «М» – «Я». Казань: «Книга Памяти», 2019. 376 с.

2. *Гайнанов Р.Р.* Татарская периодическая печать начала XX века = XX йөз башы татар вакытлы матбугаты: Библиогр. указ. / Р.Р. Гайнанов, Р.Ф. Марданов, Ф.Н. Шакуров. Казань: Милли китап, 2000. 315, [1] с. : табл. (Серия «Сотрудничество» / Каз. гос. ун-т. Каф. истории тат. народа, Нац. б-ка Респ. Татарстан. Отд. рукописей и ред. кн.)

3. *Галимуллин Ф.* Исән калуы – әдәбият бәхетенә // Казан утлары. 2016. № 6. Б. 139–143.

4. *Госманов М.Г.* Беренче редакторым: [әдәбият галиме Рашат Гайнанов турында] // Казан утлары. 2006. – № 4. Б. 139–148.

5. *Исламов. Р.Ф.* Тукай текстологы – Рашат Гайнанов // Тукайны өйрәнүдә яңа чыганаклар: фәнни мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 191 б.

6. *Исламов Р.Ф.* Тукайга, Ибраһимовка... Яңа томнар өстәгән галим // Кызыл таң. 1998. 28 авг.

7. *Мәхмүтов Х.* Җырга гашыйк галим // Казан утлары. 1985. № 4. Б. 184–185.

8. *Миңнегулов Х.* Мөхәммәдьярларга тиң шәхес // Безнең мирас. 2023. № 5.

9. *Тарханова Г.* Галим хезмәте нәрсә белән үлчәнә? Әдәбият галиме, текстолог Рашат Гайнановның тууына 86 ел (1925–2011) тулуга багышлана. [Электрон ресурс]. URL: http://www.tarkhanova.ru/node/389 (мөрәҗәгать итү көне: 15.07.2025).

10. Татар вакытлы матбугаты (1905–1924). Библиографик күрсәткеч / Р.Р. Гайнанов, Р.Ф. Мәрданов, Ф.Н. Шәкүров. Казан: Рухият, 1999. 311 б.

11. Сохраняя традиции, думая о будущем. История ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова в лицах. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2024. С. 123–124.

12. *Урманчеев Ф.* Кадерлерәк була бара // Казан утлары. 1987. № 4. Б. 161–165.

Дәүләтшин Гамирҗан Миргаҗан улы,
тарих фәннәре докторы,
Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе (Казан)

Давлетшин Гамирзян Миргазянович,
доктор исторических наук,
заслуженный деятель науки Республики Татарстан (Казань)
g.davletshah@mail.ru